
NEMZETKÖZI SZEMLE

Bálint István

SZOVJET REFORMOK

Több mint egy év múltott el Leonyid Brezsnjevnek, a szovjet párt és állam vezetőjének halála óta. Azóta szinte naponta olvashatunk a világlapokban ilyen vagy olyan hangvételű cikket arról, hogy a hangsúlybeli eltolódásokon túlmenően jelenthet-e lényeges változást – és ha igen, milyent – Andropov irányítása. Az általános meggyőződés a Szovjetunió új állam- és pártvezetőjéhez kötötte ugyanis az 1983-ban végrehajtott reformintézkedéseket és hivatalos magyarázat nélkül hagyott betegségéhez a reformok lelassulását, a változás helyett a kontinuitás túlzott kiemelését. Nem vitás, hogy a személycsere egy ország élén általában, különösen pedig a Szovjetunió élén – ahol a Sztálin halála utáni fordulat, de más események is meggyőzően hirdették a vezető személyiség jelentőségét – szerephez juthat a helyzet alakulásában. De ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy a reformtörekvéseket a Szovjetunióban a gazdaság objektív problémái szülték, és a reformok elakadása annak az ellenállásnak a következménye, amely már Brezsnjev néhány reformját is megakasztotta vagy lelassította. Ennek illusztrálására vázlatosan – amennyire a rendelkezésünkre álló keretek megengedik – foglalkoznánk a Szovjetunió gazdasági problémáival és Andropov reformintézkedéseivel.

I.

A Szovjetunió gazdasági fejlődésében világra szóló hatalmas eredményeket ért el, méghozzá nem is csak a második világháború előtt, vagyis a cári Oroszország elmaradottságának leküzdésében, az ország iparának megalapozásában és az általános fejlődés meggyorsításában. Így például ma tízszer annyi acélt és kőolajat termelnek; mint a második világháború utáni első öt éves terv idején; 1956-tól 1976-ig a szovjet lakosság egy főre jutó reáljövedelme csaknem megkétszereződött; 1951 és 1957 között a Szovjetunió nemzeti jövedelme évente átlag 7,9 (az USA-ban 3,5) ipari termelése 9,3 (az USA-ban 4,2), a mezőgazdaságé 3,5 (az USA-ban 1,8), a munkatermelékenység az iparban 6,0 (az USA-ban 3) százalékkal nőtt.

Ezeket az eredményeket nem lehet sem elvitatni, sem lebecsülni. De hasonlóképpen nagy adag előítélet kell ahhoz a véleményhez, mely szerint a Szovjetunió a műszaki fejlődés terén messzi lemarad az USA és a többi nyugati ország mögött. Nyugat pszichológiai önvédelmi mechanizmusa ugyan igyekezett gyógyírt találni a kapott sebre, hogy gyorsan elfeledtesse, milyen meg-rázkódtatás volt, amikor az első műholdat a Szovjetunió lőtte fel, és az első űrhajóst is ő küldte a világűrbe. Azóta is jelentkeznek azonban jóakarató figyelmeztetések, amelyek elejét akarják venni annak, hogy Nyugat ismét felüljön saját propagandájának, mint amilyen John W. Kiser cikke volt az International Herald Tribune-ben, mely szerint igaz, hogy Moszkvában és Kijevben a boltosok még mindig golyós számológépen adják össze a vásárolt tételek árát, de nem véletlen, hogy a Szovjetunióknak gyorsabb atommeghajtású tengeralattjárói vannak, mint az USA-nak, hogy az amerikai gépipar vagy alumíniumipar szovjet szabadalmakat vásárolt, hogy a szovjetek fúrtak eddig a világon legmélyebbre, úttörő munkát végeztek a lézer kifejlesztésében, ők alapozták meg a nagy energiasűrűséget hasznosító fizikát, több tapasztalatra tettek szert a nyersanyagoknak a világűrben való előállításában, mint az USA stb. Ehhez még tegyük hozzá a hivatalos szovjet adatokat, melyek szerint a Szovjetunió nemzeti jövedelme 1950-ben mindössze 31 százaléka volt az USA-énak, 1977-ben pedig már 67 százaléka, és ez az arány az ipari termelést illetően is 30-ról 80 százalékra emelkedett. Továbbá, hogy a szovjet technológiát a világ több mint 50 országa alkalmazza sikeresen, köztük Nagy-Britannia, Olaszország, Franciaország, a Német SZK, Svédország, az USA és Japán. Az utóbbi évtizedben az USA 125 szabadalmat vásárolt a Szovjetuniótól, a világ magaskohóinak több mint 80 százalékába szovjet hűtési rendszer van beépítve és 60 százaléka szovjet fűszerelést használ a vasöntésre.

Éppen a gazdaság kétségbevonhatatlan eredményei és a műszaki fejlődés elvitathatatlan sikerei teszik elgondolkodtatóvá, hogy a Szovjetunió ennyire lemarad a fejenkénti nemzeti jövedelemben, a termelékenységben, az ellátásban és számos más lényeges téren, ami a hétköznapiakban annyira láthatóvá teszi a két rendszer közötti különbséget – még hozzá a Szovjetunió kárára –, hogy a szovjet rendszer nyilvánvalóan meglévő számtalan előnyét – a dolgozók más helyzetét, a társadalmi biztonságot stb. – is képes elfeledtetni. Így például a szovjet ipar termelékenysége csak 55 százaléka, sőt a mezőgazdaságé csak 20–25 százaléka az amerikainak. Annak idején Hruscsovnak még lehettek illúziói, hogy bizonyos számú év után utoléri, sőt elhagyják az USA-t. Azóta a hruscsovi célok zöme megvalósult és a Szovjetunió számos fontos termékénél utolérte, sőt maga mögött hagyta az USA-t, anélkül, hogy ez bármit is változtatott volna a lényeges tényezőknél mutatkozó lemaradáson. Mint ismeretes, ez a körülmény nagyban befolyásolta az eurokommunista álláspont kialakulását a legerősebb nyugat-európai pártoknál, sőt nyilvánvalóan – legtöbbször tudatalattiba szorítva, csak néha felszínre törően – befolyásolta a szovjet vezetők gondolkodásmódját, és állandóan újra és újra felvetette a reformok igényét és törekvését. De ettől az alapvető tényezőtől függetlenül is újabban számos olyan körülmény hat, ami napirendre tűzi a szovjet gazdaságirányítási rendszer módosításának kérdését. Ezek a tényezők:

1. Megváltozott a szovjet társadalom összetétele, ezzel megnövekedtek az igények, és az igények kielégítése okvetlenül megköveteli, hogy előrelépjenek. Így a mezőgazdaságban foglalkoztatottak százalékaránya az 1940. évi 54 százalékról 1979-ig 21 százalékra csökkent, az iparban és közlekedésben dolgozóké viszont 28-ról 48-ra és a szociális infrastruktúrában dolgozóké 18 százalékról 31 százalékra nőtt. Eközben a felsőfokú képzettségűek százalékaránya az 1959. évi 4,2 százalékról 1979-ig 11,1 százalékra nőtt, ugyanakkor az általános iskolai végzettségűeké pedig 33,5 százalékról 16,3-ra, sőt a még ennél is alacsonyabb képzettségűek aránya 23,6 százalékról 3,2 százalékra csökkent. Nem vitás, hogy ez az igények nagyarányú megnövekedésével járt.

2. A szovjet társadalom az extenzív fejlődés lehetőségét már kimerítette, tehát a haladás okvetlenül megköveteli az intenzívebb fejlődést. Az extenzív fejlődés lehetőségei kimerülésének olyan beszédes tünetei vannak, mint a nyersanyagok megdrágulása, így például a nyugat-szibériai földgáz kitermelése négyszer annyiba került, mint a korábban feltárt üzbég földgázmezők kitermelése. Hasonlóan ide utaló biztos jel, hogy a demográfiai fejlődés leállt, különösen az ország európai részén olyannyira, hogy ennek következményeként az ott élő oroszok, ukránok és fehéroroszek részaránya a Szovjetunió lakosságában az 1959. évi 77,1 százalékról 1979-ig 72,8 százalékra esett vissza. Ez viszont kizárja annak lehetőségét, hogy a gazdasági növekedést továbbra is új munkaerő foglalkoztatásával tartsák fenn. Az ország állítólagos munkaerőhiánya már eddig is nyilvánvalóvá tette, hogy baj van a gazdaság intenzítésével, most viszont a dolgozók létszáma növelésének bekövetkezett demográfiai képtelensége még fokozottabban megköveteli a gazdálkodási intenzitás fokának emelését.

3. A külső tényezők is az intenzívebb gazdálkodásra való áttérést sürgetik. Itt három ilyen külső tényezőt is megemlíthetünk: a) a nemzetközi gazdasági válság hatását; b) a KGST-n belüli viszony megváltozását, és c) a nemzetközi helyzet rosszabbodását.

a) A szovjet gazdaság látszólag kivonta magát a világgazdaság hatása alól, valójában azonban a 70-es évek elején kezdődött gazdasági pangás itt is érezeti hatását. Elsősorban a növekedési ütem csökkenésében – a nemzeti jövedelem 1966 és 1970 között évente átlag 7,6 százalékkal nőtt, 1971–1975-ben 5,7 1976–1980-ban 4,3 százalékkal, a mostani ötéves terv során pedig az előirányzat szerint is csak évi 3,4 százalékkal növekszik. És a tőkehozam csökkenésében: a népgazdaság termelési alapjai 1975–1981 között 53 százalékkal gyarapodtak, ezt viszont csupán 28 százalékos nemzeti jövedelemnövekedés kísérte, s a jelenlegi ötéves terv is csak ennek az irányzatnak a mérséklését tudta előirányozni. Egyszóval a fejlődés minden téren lelassult: a nemzeti jövedelem belső fölhasználása az 1971–1975. évi éves átlag 5,1 százalékról 1981-ben 3,2-re, az ipari termelés 2,4-ről 3,4-re, a beruházások 7,0-ról 3,8-ra, a lakosság egy főre jutó reáljövedelme 4,4-ről 3,3-ra esett vissza, sőt a mezőgazdasági termelés az akkori 0,6-százalékos növekedéssel szemben 1981-ben 1 százalékkal csökkent. De a világgazdasági folyamatok nemcsak ilyen „begyűrűzése” van hatással a szovjet gazdaságra, hanem sok minden más is. Például a Szovjetuniót, mint elsősorban nyersanyag- és energiakiszállító országot, éppúgy mint a

nagy lendület után súlyos válságba jutó OPEC országokat érinti a kőolaj ár-emelkedésének elakadása, sőt árcsökkenése. Annál is inkább, mert az energia-hordozóknak a szovjet exportból való részesedése 1970 és 1982 között 15,6 százalékról 52,3 százalékra nőtt, és 1982-ben a fejlett tőkés országokba menő exportban a fűtőolaj-energia hányada meghaladta a háromnegyed részt. Vagy mint kevésbé fejlett és a nyugati gazdasági társulásokon kívülálló országot érintik a fejlettebbekkel való kereskedelemben támadt nehézségek, aminek beszédes jele például, hogy a kiszállított gépeknek csupán 4 százalékát értékesítik a fejlett tőkés országok piacain.

b) A KGST-n belüli viszony alakulása kettős formában érinti a szovjet gazdaságot. Egyrészt a KGST tagállamok gazdasági nehézségei vetülnek a szovjet gazdaságban, másrészt az új helyzet fokozottabb kötelezettségeket ró a Szovjetunióra, ami bent még nagyobb tehervállalást igényel. Mindennek következtében a KGST tagállamok a Szovjetunió számára is szükséges termékeket, ha azok versenyképesek – a gépektől az élelmicikkekig – inkább a világpiacon szállítják ki, s ugyanakkor a Szovjetunió a mostani ötéves terv első három esztendejében 264 millió tonna kőolajat és kőolajszármazékot, 92 milliárd köbméter gázt, 53 milliárd kilowattóra villanyáramot, 128 millió tonna vasércet és 19 millió tonna műtrágyát szállít a KGST országoknak, tehát csupa olyan terméket, amelyet könnyen dollárért is eladhatna a világpiacon.

c) A nemzetközi helyzet rosszabbodása pedig azért sürgeti a gazdasági hatékonyság fokozását, mert a fegyverkezési verseny új szakasza miatt megnövekedett terhekkel csak hatékonyabb gazdaság tud megbirkózni.

Ezek a tényezők együttesen magyarázzák, hogy minden eddiginél határozottabban vetődött fel a szovjet gazdaság hatékonysága növelésének igénye. És valahányszor ez a kérdés határozottabban felvetődött, napirendre került a gazdasági mechanizmus megreformálása is. Tehát most, amikor ez a hatékonyság annak kérdése, hogy pangás és megtorpanás következik-e be – azzal a veszéllyel, hogy a Szovjetunió végérvényesen lamarad a másik tömbbel való versengésben –, vagy pedig határozott lépéseket tesznek előre, akkor a gazdasági mechanizmus megváltozása sorsdöntő feladattá vált a Szovjetunióban. Ugyanakkor ez a feladat diktálja a mostani rendszer fogyatékosainak, elégtelenségének feltárását, ami visszahatva szintén a reformokat sürgeti.

Az eddig legtöbbet emlegetett fogyatékoság az úgynevezett mennyiségi szemlélet, amelynek lényege a pusztán mennyiségi eredmények erőltetése és a tervek pusztán mennyiségi teljesítésének törekvése. Azért kerül első helyre, mert ez nyilvánvalóan a minőségi lemaradás behozásának legfőbb akadálya, és ezzel a mostani rendszer legfőbb fogyatékosága. „A döntő kérdés: elérni hogy a termelés a keresletre orientálódjon, hogy azt termeljünk, amire szükség van, és ne azt, ami valamiért kényelmesebb vagy előnyösebb a termelő számára” – hangsúlyozzák mind gyakrabban a Szovjetunióban. A központi tervezésnek náluk alkalmazott módszere ugyanis csak a tervnek bizonyos minőségi mutatószámok szerinti teljesítésére ösztönzi a vállalatokat. Mivel nem a végeredményt, a társadalmi igények kielégítését nézik, fő az, hogy formálisan eleget tegyenek a tervkövetelményeknek. Így aztán a nagyobb vagy drágább termékekből a kelletnél többet gyártanak, hogy meglegyen a terv, közben más termé-

kekből hiány mutatkozik. Még súlyosabb következmény, hogy mivel csak a tervteljesítés a fontos, sok a rossz minőségű áru – pl. egy 1983 decemberi fölmérés szerint a minőségi hiányosságok miatt a kereskedelmi szervezetek nem tudtak eladni félmillió televíziót, 115 000 rádiókészüléket stb. Vagy mivel a beruházás a lényeg, mind több a befejezetlen beruházás – ennek hányada 1965 és 1977 között 69 százalékról 85 százalékra emelkedett, és ma az a helyzet, hogy az építőipari minisztérium vállalatai minden új beruházás nélkül legalább három évig dolgozhatnak a megkezdett építkezések befejezésén.

Ennek másik oldala a minőségi tényezők háttérbe szorulása, aminek következtében a szovjet gazdaság még a nyilvánvaló eredményeket sem tudja kellőképpen hasznosítani. Hiába érte például utol az USA-t az acélgéártásban, ha acélipara több formában valósággal pazarolja az acélt. Így például a gépiparban három-négyszer annyit öntöttvas és acél kerül felhasználásra, mint a fejlett tőkés országokban. Hasonlóképpen rossz az öntöttacél mennyisége és a kész hengerelt áruk közötti arány. Így például ugyanannyi hengerelt áru előállítására 30 millió tonnával több acélt használnak, mint Japán, amiből 23 millió tonna hengerelt árut lehetne előállítani, vagy 200 millió tonna vasércet megtakarítani. Amihez még hozzá kell tenni, hogy a Szovjetunióban acélöntvényekhez 10 millió tonna acélt használtak fel 1978-ban, az USA-ban csak 2,2 millió tonnát, Japánban pedig 740 000 tonnát. Hiába ért el szép eredményeket a szerszámgépgéártásban, ha továbbra is otromba gépeket gyártanak: a legyártott szerszámgépek átlagos súlya a Szovjetunióban több mint 3 tonna, az USA-ban pedig 1,2 tonna, úgyhogy 240 000 szerszámgép legyártása a Szovjetunióban 900 000 tonna fémet igényel, míg az USA-ban csak 340 000 tonnát. Hiába kapott mezőgazdasága 1971–1978 között 2 770 000 traktort, amikor ezek 80 százaléka, vagy a 758 000 új kombájn 90 százaléka a gondatlanság és rossz minőség stb. miatt használhatatlanná vált. És így sorolhatnánk tovább.

A fenti alapvető fogyatékoság mellett számos más fogyatékoságot is emlegetnek, amelyek zöme valamilyen formában többé-kevésbé kapcsolódik a fenti alapvető problémához, vagy kiegészíti azt. Közülük még egyet említünk meg, azt, hogy a rendszer nem elég ösztönző ahhoz, hogy a dolgozókat nagyobb eredmények elérésére serkentsen. Ennek egyik oldala, hogy maga a díjazási rendszer nem olyan, hogy munkára serkentsen. (Aminek csak egyik mellékterméke a munkán kívüli haszonszerzés különféle jelenségeinek elharapózása – megállapították például, hogy a magántulajdonban lévő személygépkocsi és motorkerékpárok száma az utóbbi hét év alatt 2,8 százalékkal nőtt, a benzinfogyasztás pedig 1,2 százalékkal, mert az állami szektor benzinjét a különféle dézsmálók olcsó pénzen elvesztegetik a magángépkocsi tulajdonosoknak). Másik oldala viszont az, hogy az ellátás zavarai, a közszükségleti cikkek hiánya stb. miatt még az ilyen rendszerben megkeresett összegekhez sem tudnak kellő mennyiségű, minőségű és választékú árut biztosítani. (Ennek az előzőnél pozitívabb, de azért elgondolkodtató mellékterméke a felhasználatlan takarékbetétek felduzzadása – a hivatalos adatok szerint a lakosság takarékbefizetésének értéke 1960 és 1979 között 10,9 milliárd rubelről 146,2 milliárdra emelkedett.)

Ezek a tényezők okvetlenül lényeges szerepet kaptak a szovjet reformokban.

Nyilvánvaló azonban, hogy ezzel az indítékoknak és az indoklásnak csak egy részét tudtuk felvázolni. A szükséglet megvilágítására, reméljük, ennyi is elegendő.

II.

– A végeredmény azonban kisebb mint, amilyennek lennie kellene, elmarad a lehetőségektől – állapította meg már 1979 novemberében Brezsnyev szovjet pártvezető. Mihelyt ugyanis szertefoszlott a hrucsovi optimizmus – mely szerint csak matematika kérdése, mikor éri utol a Szovjetunió az USA-t, tehát csak ki kell számítani, hogy a szovjet termelést egyik-másik termékből mennyivel gyorsabban kell növelni, mint az USA-é növekszik, és máris maguk mögött hagyják az USA-t –, mindjárt napirendre került a lemaradás okainak vizsgálata és az a kérdés, hogy mit kell a rendszeren változtatni, hogy ezeket az okokat kiküszöböljék.

Ezzel magyarázható, hogy már 1965-ben elfogadtak egy gazdaságirányítási reformot, amely számottevő eredményekkel is járt: az iparban meggyorsult a munka termelékenységének növekedési üteme, javult a termelés hatékonysága, mérséklődött a fajlagos energia- és anyagfelhasználás, fokozódott a fogyasztási cikkek előállítás. A következő reformot már pártkongresszus emelte az állami és pártpolitika szintjére. A Szovjet KP XXV. kongresszusán ugyanis a kulcsfontosságú feladatok között említették meg, hogy „most a szervezés a döntő láncszem, vagyis a gazdaságirányítás további tökéletesítése a szó szoros értelmében”. A kongresszus iránymutatásaiból kiindulva 1979 júliusában az SZKP Központi Bizottsága határozatot is hozott a gazdasági mechanizmus tökéletesítéséről és a párt- és állami szervek ezzel kapcsolatos feladatairól. Kimondta többek között, hogy a termelés növekedését jóformán teljes egészében a munka termelékenységének növelése útján kell biztosítani. De a reformot elsősorban a tervezés javításaként fogták fel. Egyrészt beépítették a normatív tiszta termék mutatóját, vagyis igyekeztek háttérbe szorítani a bruttó termelés mutatóját, másrészt a tervezés új rendszerében növelték a szövetségi köztársaságok tervező szerveinek szerepét, bővítették a szövetségi és autonóm köztársaságok minisztertanácsainak, valamint a kerületi és területi tanácsoknak a tervekészítési jogkörét. Némi eredményt el is értek mindezzel, de a reformtörv megfeneklett. Mint ahogy a Cahiers du communisme, a Francia Kommunista Párt elméleti folyóirata egy nemrégii elemzésben kimutatta, elsősorban három tényező együttes hatásának következményeként: a középkáderek zöménél nagyarányú ellenállás mutatkozott, a csúcson nem mutattak elég tekintélyt és „a várakozás és mozdulatlan irányzata mutatkozott a társadalmi bázisban”. „A Szovjetunióban – írja a francia folyóirat – az utóbbi húsz esztendőben több alkalommal már indult akció és készült terv a szovjet gazdaság irányításának alkalmazkodása és gazdaságosságának javítása érdekében. Ezek a reformok azonban gyakran a projektumok és tervek szakaszában maradtak. A probléma tényleges méretei, valamint a feladat nagyméretűsége sokakat elbátortalanított.”

A személycsera a szovjet párt és állam élén ilyen előzmények után nyilván-

valóan csak az alkalmat adta meg az új nekilendüléshez, az új reformterv kidolgozásához és a végrehajtás mechanizmusának kialakításához. Andropov hivatalának elfoglalásától dolgozott e reform érvrendszerének kimunkálásán. Először is kritikai felmérést készített az eddigi útról: „Értékelve a munkát – állapította meg – amelyet ezekben az években végeztünk, nem lehet hogy nem ismerjük be: a legutóbbi kongresszusok által kitűzött feladatok távolról sem teljesültek. Mindenekelőtt nem elégedhetünk meg azzal az ütemmel, amely a gazdaságnak az intenzív fejlődés útjára történő átállítását jellemzi.” Ennek alapján fogalmazta meg a feladatot: „Ami a gazdaságot illeti – mondta – a leglényegesebb dolog, hogy országunk gazdasági fejlődésének új szakaszába lépett, amelyben a megnövekedett lehetőségek és a megnövekedett társadalmi szükségletek törvényszerűen igénylik, hogy komolyan emeljük egész gazdasági munkánk színvonalát, a gazdaság hatékonyságát, hatalmas gazdaságunkat alakítsuk folyamatosan jól működő mechanizmussá... És változásokat követel a tervezésben, az irányításban, a gazdasági mechanizmusban”. Ezzel összhangban állott az is, hogy következetesen – lépésről lépésre – kidolgozta a reform menetrendjét. Mindjárt 1982 novemberében, közvetlenül Brezsnyev halála és a kormánykerék átvétele után, plenáris ülést tartott az SZKP Központi Bizottsága, amelyen feladatként tűzték egyrészt a központi irányítás rendszerének tökéletesítését, másrészt a fegyelem és a munka hatékonyságának fokozását, a dolgozók nagyobb fokú mozgósítását. Ezt követte az 1983 júniusában tartott plenáris ülés, amelyet hosszú évek óta először tartott ideológiai plénumnak minősítettek, valójában azonban alapvető célja az volt, hogy hazafias kötelezettséggé, első számú ideológiai feladattá tegye a gazdasági mechanizmus javítását. Ezt követte a párt 1983 decemberének végén tartott ülése, amely már azt vizsgálta, hogyan valósultak meg az előző plenáris ülések határozatai, és új irányvonalak elfogadása helyett keményen bírálták a gazdasági vezetők tehetetlenségét és ellenállását az új korszerű igényekhez és követelményekhez való alkalmazkodással szemben. Ezt egészítette ki a Legfelsőbb Szovjetnek az év végén tartott ülése, amely elfogadta az 1984. évi tervet, annak központjába állítva a minőség javításának és a gazdálkodási hatékonyság fokozásának követelményét.

A reform alapvető célkitűzését és egyben fő irányát Andropov úgy fogalmazta meg, hogy azzal javítani kell a központi irányítást, tervezést stb., de ugyanakkor növelni kell a vállalatok önállóságát és a dolgozók cselekvő bevonását. Az így megfogalmazott céllal összhangban haladt a központi irányítás javítása. Első pillantásra azonban úgy tűnt, hogy ennél fontosabb szerepet kap a vállalati önállóság növelése és ennek keretében az öngazgatás bizonyos kezdetleges formáinak meghonosítása, valamint a dolgozókat az eddiginél jobban ösztönző rendszer megteremtése. A vállalati önállóság vonalán a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége össznépi megvitatás után elfogadta és 1983. augusztus 1-jével hatályba léptette A dolgozói kollektívákról szóló törvényt, amely növelte a kollektívák szerepét a vállalatok, intézmények, szervezetek irányításában. A vállalati önállóság növelésével a dolgozói közösségek beleszólási joga is fokozódott. Így 1984. január 1-jétől két ágazatban (nehézgépgyártás, közlekedési gépgyártás) országos szinten, valamint Ukrajna élelmiszeriparában, Belorusszia könnyűiparában és Litvánia helyi iparában kísérlet-

képpen kiterjesztették a vállalatok jogait. A jogok bővülése elsősorban abban kapta meg anyagi alapját, hogy az új normatívákkal az üzem munkájának végeredményét összekötötték az érte járó javadalmazással, olyképpen, hogy egy százalékos terméknövekedés után 0,5 százalék munkabér-növekedés jár. Az eredményeket 1984 végén összegezik és annak alapján döntenek más vállalatokra való kiterjesztéséről.

Talán még ennél is jelentősebb, hogy az új törvénnyel konkrét gyakorlati formát kapott a Szovjetunió alkotmánya 1977. évi módosítása, amely 8. szakaszában először ad bizonyos szerepet a szovjet politikai rendszerben a dolgozói kollektívának, mint „a szocialista társadalom alapsejtjének”. Ebben a keretben az öngazgatás is polgárjogot kapott a szovjet társadalomban. Ahogy azt Andropov megfogalmazta: „Ami a távolabbi perspektívát illeti, mi kommunisták úgy látjuk, hogy a szovjet államiság fokozatosan át fog nőni társadalmi öngazgatásba, és véleményünk szerint ez úgy történik, hogy tovább fejlődik ez az ösztönei állam, nagyobb mértékben bevonjuk a tömegeket társadalmunk ügyeinek intézésébe.” Ezt konkretizálva az új törvény szabályozza a dolgozói kollektívák és az állami szervek közötti viszonyt, kimondja a kollektíva bevonását az igazgatásba, és megszabja azokat a területeket, ahol a dolgozói kollektíva dönt, nem pedig csak ajánlatokat tesz az adminisztrációnak. A dolgozói kollektíva évente legalább kétszer tartott ülésén a tervezéssel, valamint az alapok felosztásával kapcsolatban az adminisztrációra kötelező határozatokat hoz.

Már a vállalati önállóság növelése és az öngazgatás fellendítése is azt a célt szolgálta, hogy a dolgozók érdekelttérbe váljanak vállalatuk eredményének elérésében. Ezt az érdekeltséget – amely egyelőre csak elvben van meg, és legfeljebb az öngazgatás gyorsabb kibontakozásával teremthető meg – azonban ki kellett egészíteni a dolgozók érdekeltsége növelésének más – mondhatnánk – hatékonyabb és kézenfekvő rendszerével, mint például a bérek és a termelékenység említett egybekapcsolása.

A reform azonban alig indult be, máris nyilvánvaló lett, hogy olyan veszélyek fenyegetik, mint a szovjet gazdaság megreformálásának valamennyi eddigi próbálkozását. Csak szenzációhajhászó fejtegetések mérícskélhetik, hogy ezek a veszélyek mennyiben kapcsolódnak Andropov betegségéhez – ahogy Keleten mondják „időleges okok miatti távollétéhez”, – annál is inkább, mert a szovjet pártvezető hosszú távolléte ellenére – az általános vélemény szerint – nagyon is rányomja bélyegét a szovjet párt és állam működésére. A veszélyek sokkal inkább származnak a régi szemléletből, elsősorban az állam szerepének semmit sem változó értelmezéséből. Még Andropovnál is azt láttuk, hogy hangsúlyozza: „Ez pedig azt jelenti, hogy tovább kell fejleszteni a szocialista demokráciát a legszélesebb értelemben, tehát tovább kell szorgalmazni a dolgozó tömegek egyre tevékenyebb részvételét az állami és társadalmi ügyek irányításában” – de mindjárt azzal folytatja – „és természetesen itt nem szükséges bizonyítani, hogy mennyire fontos gondoskodni a dolgozók szükségleteiről, munka- és életkörülményeiről.” Tehát bizonyos változások ellenére érintetlen maradt az elképzelés az államról, amely gondoskodik a dolgozókról. Ezenfelül nyilvánvalóan szerephez jut mindaz, amit a francia folyóirat említett

elemzése kimutatott, vagyis a régi szemlélet, a régi módszerek, a régi káderek inerciája.

Ezzel magyarázható, hogy már kezdettől fogva a reform központi gondolata lett a fegyelem megszilárdítása. Már Andropov így fogalmazott: „Fontos, hogy javítsuk a munka minőségét, meggyorsítsuk ütemét, olcsóbbá tegyük a termékek gyártását. De hol van – lenini szavakkal élve – az a bizonyos láncszem, amelybe bele kell kapaszkodni, hogy az egész láncsort kihúzzuk? Hiszen a lánc nagy és nehéz. Bár nem lehet mindent a fegyelemre korlátozni, de éppen ezzel kell kezdeni elvtársak.” Később pedig ez az elem még fokozottabban előtérbe került. A kampány a munkafegyelem megszilárdításával kezdődött, hogy véget vessenek a „lógásnak”, annak hogy naponta a dolgozóknak 30 százaléka – zömmel indokolatlanul – kimarad a munkáról. Folytatódott a tömegek bevonásával a fosztogatás, megvesztegetés, lopás jelenségei ellen indított kampányban, amelyben egymás után születtek az igen súlyos büntetések, sőt a halálos ítéletek. Ezt követte az ellenőrzés megszigorítása – így például a népellenőrzési szervek csak Grúziában tavaly júliusban és augusztusban 4,5 millió rubelt levontak a tervteljesítés adataiból és 6 millió rubel értékű meg nem felelő mennyiségű nyersanyagot dobtak vissza. Majd jöttek a tömeges leváltások, személycsere történt néhány minisztérium és állami bizottság élén, új gazdát kapott a közlekedési, a vidék fejlesztésével foglalkozó, a belügyi, a kereskedelmi és az általános gépgyártási tárca. Az utóbbi öt évben, de főleg tavaly, leváltották a kolhozok elnökeinek 95 százalékát, a szovhozok igazgatóinak 91 százalékát és egész sor fontos gazdasági és adminisztratív poszton kétszer-háromszor cserélődtek a káderek. Legnagyobb figyelmet azonban az az új gyakorlat keltett, hogy a legfelsőbb pártvezetőség egész köztársasági pártvezetőségeket vont felelősségre, mint például amikor megrótták a moldovai pártvezetőséget és kormányt, mert nem tartották magukat a pártvezetőségi határozatokhoz. Vagy éppen egész minisztériumokat vontak felelősségre, mint például ahogy történt a műtrágyaiipari miniszterrel és a főzeléklékék termesztésének minisztériumával, az utóbbit például azért bírálva, mert nagyok a veszteségek a termeléstől a fogyasztóig (egyes számítások szerint 25 százalék), rosszul gazdálkodtak, ésszerűtlenül vagy magáncélra használták a közlekedést, megszegték az állami és végrehajtási fegyelmet stb.

A fegyelemnek ilyen előtérbe kerülése mindenképpen a reform szellemét tükrözi, de egyben azt is mutatja, hogy abban a messzebb mutató társadalmi célok helyett pusztán a fegyelem megszilárdítása került a központba. Ehhez még hozzá kell tennünk azt az első pillantásra talán furcsának tűnő, de kétségbevonhatatlan tényt, hogy 1983-ban – részben a reform első intézkedései, de részben a gazdasági tevékenységnek más országokban is bekövetkezett felélnkülése közös tényezőinek hatására – bekövetkezett némi javulás is a reform leszűkítésének irányába hat. Tavaly decemberben ugyanis a párt politikai bizottsága már megállapíthatta, hogy „növekedett a gazdasági fejlődés üteme, részben javult a termékek minősége és fokozódott az ipari tervek teljesítésének foka, növekedett a mezőgazdasági termelés”. De már 1983 első negyedében kedvező eredményekre hivatkozhattak: az előző év első negyedéhez viszonyítva az ipari termelés 4,7 százalékkal emelkedett az 1982. évi 2,1

százalékkal szemben, a munkatermelékenység pedig 3,9 százalékkal az előző év ugyanez időszakának 1,5 százalékos növekedésével szemben. A kilenckhavi mérleg pedig azt mutatta, hogy az ipari termelés az előző évhez viszonyítva 4,1 százalékkal nőtt, az 1979. évi 3,4 az 1980. évi 3,6, és az 1981. évi 3,4 és az 1982. évi 2,8 százalékkal szemben. Ennek hatására ezek az eredmények viszont elegendőek voltak ahhoz, hogy az inercia hívei merészebben merjenek és próbáljanak a reform lassítása irányában hatni.

Mindennek hatására újabban a Szovjetunióban többet emlegetik a kontinuitást Brezsnyev után, mint az Andropov hozta változásokat. Mindenesetre az USA mögötti általános lemaradás önmagában még nem elegendő a fejlődés – elsősorban a minőségi fejlődés – meggyorsítását célzó reformokhoz. Sok más kényszerítő körülmény is szükségeltetik ahhoz, hogy az uralkodó szemlélettel, begyöpesedett módszerekkel és a mindkettőt képviselő káderekkel szemben a reformok irányzata érvényesüljön. A reformok üteme és iránya pedig elsősorban attól függ, hogy milyenek lesznek ezek a kényszerítő körülmények és előállnak-e egyáltalán. Ezen a megállapításon semmit sem változtat Andropovnak e sorok megírása után bekövetkezett halála. Legfeljebb bonyolultabb lesz a helyzet, mert be kell kalkulálni azt az átmeneti időszakot is, amely alatt Csernyenkó, az új szovjet pártvezető rányomhatja bélyegét az események alakulására.